

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حَدِيث

مادر امام حسن عسکری علیہ السلام

محمد رضا قزوینیان

سرشناسه:
عنوان و نام پدیدآور:
مشخصات نشر:
مشخصات ظاهری:
شابک:
وضعیت فهرست نویسی:
موضوع:
موضوع:
موضوع:
موضوع:
شناسه افزوده:
رده بندی کنگره:
رده بندی دیویی:
شماره کتابشناسی ملی:

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

مؤلف	محمد رضا فؤادیان
طراح و صفحه آرا	مسعود سلیمانی
ناشر	عطر عطرت
نوبت چاپ	اول / تابستان ۱۳۹۸
شابک	
تیراژ	۱۰۰۰ نسخه
قیمت	تومان

....تمامی حقوق © محفوظ است....

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

فهرست مطالب

- ۸..... مقدمه
- ۱۱..... نام ها
- ۱۲..... کنیه
- ۱۳..... لقب
- ۱۴..... جغرافیای حیات
- ۱۶..... آغاز راه
- ۱۹..... فرزندان
- ۲۳..... تولد امام حسن عسکری علیه السلام
- ۲۴..... هجرت به سامرا
- ۲۷..... خاطره ای از مادر
- ۲۸..... حوادث دوران
- ۳۵..... آغاز امامت فرزند
- ۳۸..... تولد امام مهدی
- ۴۰..... تسلی دل
- ۴۲..... در آستانه فراق

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری عليه السلام

- اختلاف با جعفر ۴۵
- پناه شیعیان ۴۸
- عروج ۵۱
- منابع ۵۴

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

عروس زهرا حدیث قرص قمر زاد
هشتم ماه ربیع پاک پسر زاد
بهر امام دهم نور بصر زاد
از شجر احمدی طرفه ثمر زاد
بلکه برای همه خلق پدر زاد
خلق به خاک درش در خط فرمان
او که به صلبش بود مصلح عالم
او که به خاکش بود چهره آدم
او که ثنایش کنند آدم و خاتم
او که مدیحش بود ذکر دمام
جنت بی جلوه اش خانه ماتم
دوزخ در سایه اش روضه رضوان
اهل ولا سرخوش از ساغر اویند
خلق خدا جمله در محضر اویند
جن و ملک سر به سر عسگر اویند
پیرو جوان، چون گدا بردار اویند

مقدمه

چند سالی است که در آران و بیدگل، جشنواره ادبی و شب شعر «شکوه امامت» همزمان با هشتم ربیع الثانی، سالروز میلاد امام حسن عسکری علیه السلام برگزار می‌شود. شعرا در عظمت این امام همام سروده‌های خود را تقدیم مولا می‌نمایند. این نوشتار تهیه و تنظیم شده تا عاشقان اهل بیت در شب میلاد یازدهمین اختر تابناک امامت و ولایت، ضمن آشنایی با زندگی نامه مادر امام، شاعران گرانقدر به جهت قدر دانی، سروده‌هایی نیز تقدیم محضرشان نمایند. درباره جایگاه مادران امامان همین بس که در زیارتنامه معصومان علیهم السلام آمده است:

«أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتِ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِخَةِ وَ
الْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ ...»

تمام مادران معصومان ویژگی‌های ممتازی داشتند. زیرا دامن پاک و مطهر آنان، محل پرورش امام معصوم بوده است. در این راستا مادرامام حسن عسکری توفیق داشتن فرزندی را یافت که یازدهمین حجت الهی است. و مادر بزرگ امام مهدی علیه السلام نیز می‌باشد.

وی در عصر غیبت صغرا، واسطه بین امام مهدی علیه السلام و

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

مردم هم بود و شایستگی حفظ اسرار امامت و وصیت را داشته است. متأسفانه تاریخ، درباره عظمت این بانو کم نگاشته است و با مراجعه به آثار در می‌یابیم مطالب قابل توجه در مورد این بانو کم است. این اثر ناقابل می‌کوشد گوشه‌ای از زندگانی این بانو را بیان کند. انشاءالله مورد قبول قرار گیرد.

حَدِيث ماد امام حسن عسکری عليه السلام

گاه شمار زندگانی حُدِيث	
زمان	رویداد
۲۱۵ ق	احتمال تولد حضرت حُدِيث <small>عليه السلام</small> در مغرب
۲۲۹ ق	ورود به مدینه
۲۳۰ ق	ازدواج با امام هادی <small>عليه السلام</small> در سن ۱۵ سالگی
۲۳۱ ق	تولد امام عسکری <small>عليه السلام</small>
۲۳۳ ق	تبعید به همراه همسر و فرزند به سامرا
۲۳۶ ق	تولد جعفر
۲۵۴ ق	شهادت همسر: امام هادی <small>عليه السلام</small> و به امامت رسیدن فرزند
۲۵۵ ق	تولد امام مهدی <small>عليه السلام</small> و ملقب شدن به لقب (جده)
۲۵۹ ق	سفر به حج همراه با امام مهدی <small>عليه السلام</small>
۲۶۰ ق	شهادت فرزندش امام حسن عسکری <small>عليه السلام</small> و رسیدن به مقام وصایت
۲۶۲ ق	رحلت و دفن در حرم عسکریین کنار همسر و فرزند

نام ها

برای مادر امام حسن عسکری نام های متفاوتی نوشتند^۱ بر اساس گزارشهای موجود، تعداد اسامی این بانو به بیش از دوازده مورد می رسد و اختلاف زیادی در منابع دیده می شود. این تعدّد نام در بین مردم آن زمان، به ویژه برای کنیزان عادی بوده؛ چرا که ورود آنها به سرزمین غیر مادری یا به خانه مولای جدید، زمینه نام گذاری و تغییر اسامی را در پی داشته است. لذا مؤرخان و محدّثان در معرفی نام این بانوی جلیل القدر، یادآور اسامی شده اند که مشهورترین آنها عبارت است از:

۱. سلیل، یعنی کسی که از بدی ها بیرون کشیده شده و خالص و صاف از کژی هاست^۲
۲. **حَدِيث**: یعنی سخن نو و تازه.
۳. سوسن، نام گل است.

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۰، ص ۲۳۷: حَدِيث، حُدَيْثَه، حَزْبِيَه، سَلِيل، سَمَانَه و سُوَسْن

۲. ابن منظور، لسان العرب ج ۱۱ ص ۳۴۰: السليل الخالص الصافي من القذى والكدر.

کنیه

کنیه در فرهنگ عربی به آن دسته از نام‌هایی گفته می‌شود که با پیشوند «اب» یا «ابن» (در مردان) و «امّ» (در زنان) همراه باشد. در این‌گونه نام‌گذاری معمولاً نام پسر بزرگتر با پیشوند اب یا ام همراه می‌شود و به معنای پدر فلان شخص یا مادر فلان شخص است. استفاده از کنیه به جای نام اصلی بیشتر برای احترام و بزرگداشت اشخاص بوده ولی گاه دلایل دیگر هم داشته است. در روایات نیز استفاده از کنیه امری پسندیده دانسته شده است. شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه بابی به همین عنوان ایجاد کرده است.^۱ حضرت سوسن پس از تولد فرزندش امام حسن عسکری علیه السلام با کنیه «امّ الحسن» و «امّ ابی محمد» نامیده شد.^۲

۱. عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۳۹۷.

۲. محلاتی، ریاحین الشریعه، ج ۳، ص ۲۴.

لقب

در زبان عربی معمولاً هر فردی دارای اسم، کنیه و لقب است در تفاوت لقب با کنیه گفته‌اند:

لقب بیانگر خصوصیت و ویژگی و صفتی ممدوح یا مذموم و مثبت و منفی در فرد است. البته کنیه در زبان عربی معمولاً برای احترام و تکریم به کار می‌رود. به این بانوی بزرگوار به جهت این که مادر بزرگ امام زمان علیه السلام است. لقب «جده» داده‌اند. یعنی با تولد نوه یگانه‌اش حضرت مهدی علیه السلام با لقب و عنوان «جده» شهرت یافت.

جغرافیای حیات

درباره محل تولد و حیات زندگانی این بانو نوشته شده که ایشان از «مغرب» بوده و به مدینه هجرت نموده است. ^۱ مغرب در متون کهن اسلامی شامل کشورهای مراکش، الجزایر، تونس و حتی گاه براندلس نیز اطلاق می شده است. اما این که چگونه به مدینه وارد شده و با خاندان امامت پیوند یافته، مشخص نیست و تنها گمانه زنی هایی در این مورد وجود دارد. برخی ورود بانو به خاندان امامت را بر اساس تولد امام حسن عسکری علیه السلام و امام هادی علیه السلام بین سال های ۲۱۵ تا ۲۱۸ قمری تخمین زده اند. ^۲

در مورد کیفیت ورود این بانو به خانه امام هادی داستانی ذکر نشده و گزارش ها با جمله «لما ادخلت ...» و ماجرای حضور وی نزد امام هادی علیه السلام و سخنان آن حضرت آغاز شده است. از آنجا که بر اساس گزارشها، معمولاً کنیزانی که به عنوان مادر امام برگزیده می شدند مانند حمیده، نجمه، سمانه و نرجس، ابتدا خدمت امام پیشین می رسیدند اما این بانو برخلاف آنها به خود امام هادی علیه السلام وارد شده، می توان

۱. طبری، دلایل الامامه ص ۲۵۴: شِكْلُ التَّوْبِيَةِ. وَيُقَالُ: سَوَسَنُ الْمُغْرِبِيَّةِ.

۲. احمدی، محمدابراهیم، مقاله مادر امام، ص ۱۴۲.

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

دریافت که ورود او به خانه امام هادی علیه السلام پس از شهادت امام جواد علیه السلام یعنی سال ۲۲۰ قمری به بعد بوده است و با توجه به حساسیت دوران امام هادی، ایشان به جهت جلوگیری از به خطر افتادن جان همسر و ویژگی هایی چون طهارت و پاکی **حَدِيث**، با ایشان ازدواج می کند. البته درباره علت ازدواج امامان معصوم با کنیز علت های مختلفی ذکر کرده اند که عبارتند از:

۱. مقابله با برده داری ۲. مبارزه با تبعیض نژادی، ۳. آزادی و ازدواج غیرعلنی، ۴. تلاش برای تکثیر نسل اهل بیت، ۵. دست یابی به پیوند نژادی با قومیت های مختلف، ۶. جلوگیری از به خطر انداختن جان همسر رسمی، ۷. مشکلات شدید امنیتی و اقتصادی خانواده های علوی در آن عصر^۱

۱. مجموعه مقالات همایش بین المللی سیره و زمانه امام هادی علیه السلام ج ۱ ص ۲۳۸: مقاله چرایی کنیززادگی و کنیزداری امام تالیف محمد سعید نجاتی.

آغاز راه

با مطالعه زندگی نامه امامان ، این نکته مشخص می‌شود که بیشتر آنان از مادرانی با ملیت‌های گوناگون به دنیا آمده‌اند. در این راستا هجرت در قالب اسارت و طهارت موجب شد این بانوی بزرگ‌زاده و پاکدامن در حدود سال‌های ۲۲۵ تا ۲۲۹ قمری با خاندان نبوت و امامت ارتباط و پیوند پیدا کرده و جزو عروسان خاندان عصمت و ولایت قرار گرفت. زمان ورود بانو به خانه امام به طور حداقلی سال ۲۳۰ قمری تخمین زده می‌شود. امام هادی علیه السلام در این زمام هیجده ساله است.

همسری معصوم، لیاقت خاص می‌طلبد و سوسن به جهت ویژگی‌های اخلاقی، به مرحله‌ای از شایستگی رسید که به خانه امام هادی علیه السلام راه پیدا کرد. وی که ابتدا به عنوان کنیز شناخته می‌شد، پس از ازدواج با امام هادی علیه السلام زندگی دوباره و تابناکی را آغاز کرد که هر بانویی لیاقت آن را نداشت. وی تنها و بهترین همسر امام علیه السلام بوده و نسل ولایت و امامت از دامن پاک و مطهرش ادامه پیدا می‌کند. بعید نیست وقتی وارد خانه امام هادی علیه السلام شده باشد تحت

تعلیم از طرف مادر امام هادی قرار گرفته باشد زیرا امامان به تعلیم و تربیت کنیزان هم عنایت داشتند و از سوی دیگر مادر امام هادی با سوسن هر دو مغربی بودند و این قرابت جغرافیایی زمینه را برای تعلیم و تربیت آماده ترمی ساخت.

امام هادی علیه السلام درباره مادرش فرموده اند: مادرم عارف به حق من (حق امامت) است، اهل بهشت است، شیطان سرکش به او راهی ندارد و نزدیکش نمی‌شود و مکر و حيله جبار سرکش به وی نمی‌رسد، تحت نظر الهی است که غلفت در او راه ندارد، او با مادران صدیق و صالح فرقی ندارد. سوسن زمانی که به محضر امام هادی علیه السلام رسید، آن

حضرت (در ستایش و مدح او) فرمود:

« سَلِيلٌ مَسْلُوءَةٌ مِنَ الْأَفَاتِ وَالْعَاهَاتِ وَالْأَرْجَاسِ وَالْأَنْجَاسِ؛ سَلِيلٌ، از بدی‌ها، پلیدی‌ها، زشتی‌ها، ناپاکی‌ها و آلودگی‌ها، پاک و عاری است.»

در ادامه چنین بشارت داد:

« سَيَهَبُ اللَّهُ حُجَّتَهُ عَلَى خَلْقِهِ يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مَلَأَتْ جَوْرًا.؛ به زودی خداوند (از دامن و نسل سلیل)

۱. طبری، دلائل الامامه، ص ۲۱۶: أُمِّي عَارِفَةٌ بِحَقِّي، وَ هِيَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ، لَا يَقْرُبُهَا شَيْطَانٌ مَارِدٌ، وَلَا يَنْتَاهَا كَيْدُ جَبَّارٍ عَنِيدٍ، وَ هِيَ مَكْلُوءَةٌ بِعَيْنِ اللَّهِ الَّتِي لَا تَنَامُ، وَلَا تَتَخَلَّفُ عَنِ أُمَّهَاتِ الصِّدِّيقِينَ وَالصَّالِحِينَ.

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری علیه السلام

حجّت الهی بر خلق خود (امام مهدی علیه السلام) را موهبت و عطا می‌کند. او زمین را از عدل و داد پر می‌نماید، همان طور که از جور و ستم پر شده باشد.^۱

۱. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۴۴.

فرزندان

حضرت سوسن تنها همسر امام هادی علیه السلام می‌باشد،^۱ و ثمره و نتیجه آن پنج فرزند (چهار پسر به نامهای: حسن، حسین، محمد و جعفر و یک دختر به نام علیّه) است. شرح حال مختصر آنان عبارت است از:

۱. امام حسن عسکری علیه السلام (ت: ۲۳۱: ش: ۲۶۰ قمری).

این بانوی مغربی در دامانش یازدهمین خورشید امامت طلوع نمود.

۲. سید محمد (متوفای حدود ۲۵۲ قمری)؛ یکی از

فرزندان این خانواده است که مردی جلیل القدر و

پارسا بود و در زمان حیات پدر رحلت کرد. امام زاده

سید محمد در اصطلاح محلی به سبع الدجیل (شیرمرد

دجیل) معروف است.

سید محمد در سال ۲۵۲ ه.ق برای زیارت خانه خدا، قصد

سفر کرد. هنگامی که به قریه بلد (در نزدیکی سامرای عراق)

رسید، بیمار شد و در ۲۹ جمادی الثانی درگذشت و او را در

همان جا دفن کردند. برخی احتمال مسموم شدن او از سوی

عباسیان را مطرح کرده‌اند.^۲

۱. خزعلی، موسوعه الإمام الهادی علیه السلام، ج ۱، ص ۵۰.

۲. قرشی، زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام، ص ۳۰.

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری علیه السلام

پس از درگذشت او، امام هادی علیه السلام برای او مجلس ختم برگزار کرد. جمعی از بنی هاشم؛ از جمله حسن بن حسن افسس نقل کرده‌اند:

روز وفات سید محمد، به خانه امام هادی علیه السلام رفتیم و دیدیم، در صحن خانه فرشی گسترده‌اند و مردم دور تا دور نشستند. جمعیت را تخمین زدیم، غیر از موالی و سایر مردم، ۱۵۰ نفر از آل ابی طالب، بنی هاشم و قریش حضور داشتند. ناگهان امام حسن عسکری علیه السلام در حالی که گریبان خود را در مرگ برادر چاک زده بود، وارد شد و در کنار پدرش ایستاد. ما حضرت را نمی‌شناختیم. پس از ساعتی امام هادی علیه السلام رو به او کرده، فرمود:

يَا بَنِي أَخَذْتُ لِلَّهِ شُكْرًا فَقَدْ أَخَذْتَ فَيْكَ أَمْرًا. پسر جان برای خدا شکری تازه کن که خدا در باره تو دستوری تازه کرد،

امام حسن علیه السلام گریه کرد و گفت:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، إِيَّاهُ نَشْكُرُ نِعْمَهُ عَلَيْنَا وَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ. ستایش خدای را سزا است که پروردگار جهانیان است و از او در باره نعمتش بر ما شکر می‌کنم.

پرسیدم او کیست؟ جواب دادند: حسن فرزند امام علی

النقی علیه السلام. در آن هنگام ۲۰ ساله به نظر می‌رسید، ما فهمیدیم

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

که پس از پدر، او امام است.^۱

۳- سید حسین؛ مردی پرهیزکار و عابد بود که شیخ عباس قمی می نویسد:

«معروف است نزد قبرمطهرعسکریین قبور جمله ای از سادات عظام است که از جمله آنها سید حسین، پسر امام علی نقی علیه السلام است و من بر حال حسین مطلع نشدم؛ لیکن آنچه به نظرم می رسد آن است که ایشان جلیل القدر وعظیم الشأن بوده؛ زیرا که من از بعضی روایات استفاده کردم که از مولای ما حضرت امام حسن عسکری علیه السلام و برادرش حسین بن علی تعبیر به سبطین می کردند و این دو برادر را به دوجدشان، دو سبط پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله؛ امام حسن و امام حسین علیهما السلام

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۰، ص ۲۴۶. حَسَنُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْأَفْطُسِ أَتَاهُمْ حَضَرُوا يَوْمَ تُوُفِّي مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ بَابَ أَبِي الْحَسَنِ يُعَزُّونَهُ وَقَدْ بَسِطَ لَهُ فِي صَحْنٍ دَارِهِ وَ النَّاسُ جُلُوسٌ حَوْلَهُ فَقَالُوا قَدَرْنَا أَنْ يَكُونَ حَوْلَهُ مِنْ آلِ أَبِي طَالِبٍ وَ بَنِي هَاشِمٍ وَ قُرَيْشٍ مِائَةٌ وَ مِائَتُونَ رَجُلًا سِوَى مَوَالِيهِ وَ سَائِرِ النَّاسِ إِذْ نَظَرَ إِلَى الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ قَدْ جَاءَ مَشْفُوقَ الْجَنِّبِ حَتَّى قَامَ عَنْ يَمِينِهِ وَ نَحْنُ لَا نَعْرِفُهُ فَتَنَظَّرَ إِلَيْهِ أَبُو الْحَسَنِ علیه السلام بَعْدَ سَاعَةٍ فَقَالَ يَا بُنَيَّ أَخْبِرْ لِي اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ شُكْرًا فَقَدْ أَخْبَرْتَنِي بِكَ أَمْرًا قَبِيحًا فَجَبَّحْتَنِي وَ جَدَّ اللَّهُ وَ اسْتَرْجَعَ وَ قَالَ «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» وَ أَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ تَعَالَى نِعْمَةً لَنَا فِيكَ وَ «إِنَّا لِلَّهِ وَ إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» فَسَأَلْنَا عَنْهُ فَقِيلَ هَذَا الْحَسَنُ ابْنُهُ وَ قَدَرْنَا لَهُ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ عِشْرِينَ سَنَةً أَوْ أَرْجَحَ فَيَوْمَئِذٍ عَرَفْنَاهُ وَ عَلِمْنَا أَنَّهُ قَدْ أَسَارَ إِلَيْهِ بِالْإِمَامَةِ وَ أَقَامَهُ مَقَامَهُ.

تشبیه می‌کردند.^۱

۴. سید جعفر توابع (۲۲۶ت: وفات ۲۷۱ قمری)؛ وقتی جعفر متولد شد، امام می‌دانست او دچار اشتباهات و لغزش‌ها می‌شود لذا از تولدش خوشحال نشد.^۲ وی به سبب عملکرد منفی‌اش به «جعفر کذاب» معروف شد. جعفر در سال ۲۷۱ ق در سامراء، در حالی که ۴۵ سال داشت، درگذشت. او را در کنار قبر پدر بزرگوارش در حرمین عسکریین به خاک سپردند.

۵. علیه (عالیه، فاطمه)؛ وی تنها دختر امام هادی علیه السلام

و سوسن است.^۳

آرامگاه این فرزندان در کنار قبر مطهر پدرشان بوده و فقط سید محمد نزدیک شهر بلد در ۵۰ کیلومتری جنوب سامراء مورد احترام فراوان شیعیان مخصوصاً شیعیان عراق است. و کرامات فراوانی از او نقل شده است.

۱. مفاتیح الجنان، فصل دهم، مقام اول، زیارت عسکریین علیهم السلام.

۲. کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص: ۳۲۱: فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدِ بْنِ الْهَيْثَمِ الْمُعْرُوفِ بِابْنِ سَيَابَةَ قَالَتْ كُنْتُ فِي دَارِ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيِّ ع فِي الْوَقْتِ الَّذِي وُلِدَ فِيهِ جَعْفَرُ فَرَأَيْتُ أَهْلَ الدَّارِ قَدْ سُرُّوا بِهِ فَصَرْتُ إِلَى أَبِي الْحَسَنِ ع فَلَمْ أَرَهُ مَسْرُوراً بِدَلِيلِكَ فَقُلْتُ لَهُ يَا سَيِّدِي مَا لِي أَرَاكَ غَيْرَ مَسْرُورٍ بِهَذَا الْمُؤَلُودِ فَقَالَ ع يَهْوُونَ عَلَيْكَ أَمْرُهُ فَإِنَّهُ سَيُضِلُّ خَلْقًا كَثِيرًا.

۳. شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۳۱۳؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۰، ص ۲۳۷.

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

تولد امام حسن عسکری علیه السلام

در هشتم ماه ربیع الثانی سال ۲۳۱ خورشید یازدهم در دامن بانوی مغربی ، طلوع کرد. پا به عرصه وجود گذاشتن این خورشید، موجب شد مادرش با کنیه «امّ الحسن» معروف شد. از مهم ترین اتفاق های مهم ، زیبا و شیرین در زندگی این بانو در مدینه، دوران حمل و تولد فرزند عزیزش امام حسن عسکری علیه السلام است. این مساله همانند خاطرات شیرین بقیه مادران معصوم است. یعنی سیر تولد امامان معصوم مانند هم است ولی با بقیه انسان ها متفاوت است.^۴

۴ . مسعودی، اثبات الوصیه ص ۲۲۴: وَحَمَلْتُ أُمَّهُ بِهِ بِالْمَدِينَةِ وَوَلَدَتْهُ بِهَا فَكَانَتْ وِلَادَتُهُ وَنَسَبُهُ مِثْلَ وِلَادَةِ آبَائِهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَنَسَبِهِمْ.

هجرت به سامرا

هنوز چند سالی از زندگی مشترک وی با امام هادی علیه السلام گذشته بود که محبوبیت روز افزون امام، باعث هراس دستگاه حکومتی شد. لذا برای کنترل رفت و آمد شیعیان و ایجاد محدودیت برای امام هادی علیه السلام متوکل ملعون^۱، امام و خانواده اش را در سال ۲۳۳ قمری به سامرا فراخواند تا تحت نظارت باشد. سختگیری و حرمت شکنی توسط یحیی بن هرثمه در سفر از مدینه، توسط ابن شهر آشوب تصریح شده است^۲

بنابراین، این بانو به همراه همسرش امام هادی علیه السلام و تا دو سالگی فرزندش امام حسن عسکری علیه السلام در مدینه اقامت داشت و مراحل دیگر زندگی را در سامرا گذرانید.^۳

بنا به نقل شیخ مفید، در آغازین روز ورود امام به سامرا، به دستور متوکل وی را در به مدت یک روز در «خان صعاليک»

۱. متوکل همان کسی است که تخریب قبر مطهر امام حسین علیه السلام و زراعت در زمینهای اطراف آن و سخت گیری بر زائران وی از جمله کارهایی است که در کارنامه او ثبت است.

۲. ابن شهر آشوب، المناقب ج ۴، ص ۴۱۳.

۳. عطار دی، مسند الامام العسکری علیه السلام، ص ۱۳؛ زندگانی عسکرتین علیه السلام، ج ۲، ص ۷؛ دایره المعارف تشیع، ج ۲، ص ۳۷۰؛ منتهی الآمال، ج ۲، ص ۴۳۲.

حَدِيث مادر امام حسن عسکری عليه السلام

نگه داشتند که محل ننگه داری کاروان‌ها و به عبارتی مهمان سرای فقرا بود و روز بعد به منزل موردنظر خویش بردند. البته در کتاب تاریخ بغداد آمده است که پس از فراخوان امام هادی عليه السلام از مدینه به سامرا در سال ۲۳۳ قمری و در زمان خلافت معتصم، امام خانه ای بزرگ را از «دلیل» فرزند یعقوب نصرانی خریداری نمود و همین خانه مدفن آن حضرت شد.^۱ این خانه در مرکز شهر قرار داشت و محل زندگی امام هادی عليه السلام و امام حسن عسکری عليه السلام و محل تولد حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف در سال ۲۵۵ قمری و هم چنین محل زندگی مادران ائمه؛ سمانه، **حَدِيث** و بانو نرجس بوده است. خانه امام در احاطه چند پادگان نظامی قرار داشت و همواره تحت نظارت جاسوسان بود. به نظر می‌رسد ترس از تولد مولودی که نظام سلطه و ظلم را بر می‌چیند، موجب این نظارت‌های شدید و اعمال فشار روانی بیشتر بر اهل بیت شده باشد. بی شک چنین وضعیتی برای بانوان منزل بسیار سخت خواهد بود، به ویژه که با محدود شدن عرصه‌های فعالیت‌های سیاسی مردان، زمینه‌های بیشتری

۱. شیخ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۳۱۱.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۲.

برای فعالیتهای زنان فراهم می‌شد.^۱

امام هادی علیه السلام و خانواده اش پس از ورود و اسکان که تحت مراقبت مأموران، هم بودند فصل جدیدی از زندگی را شروع کردند. از این رو، سوسن هزارچندگاهی، محدودیت و فشارهای حکومتی را در زندگی شوهر و فرزندان حس می‌کرد؛ چرا که حکومت‌های غاصب به ویژه بنی عباس برنامه‌ها و سیاست‌های گوناگونی را در حکومت و جامعه اسلامی پیاده می‌کردند تا به خیال خود، شجره نورانی «امامت» را ریشه کن سازند.

۱. مجموعه مقالات همایش بین المللی سیره و زمانه امام هادی علیه السلام ج ۱ ص ۲۷۸.

خاطره ای از مادر

یکی از بزرگان شهر سامرا، به نام «بهلول» در هنگام عبور از کوچه مشاهده می‌کند که کودکان مشغول بازی هستند؛ اما امام حسن عسکری علیه السلام در گوشه ای ایستاده و گریه می‌کند. لذا نزد وی آمده و قول می‌دهد که برایش اسباب بازی تهیه کند. آن کودک به بهلول می‌فرماید که فلسفه خلقت، بازی و سرگرمی نیست بلکه غرض، فراگیری دانش و معرفت و سپس عبادت است.

بهلول با گفت و گویی کوتاه، از دانش گسترده کودک آگاه شده؛ لذا از وی تقاضای موعظه و نصیحت می‌کند. امام عسکری علیه السلام بعد از سرودن چند بیت شعر، می‌فرماید:

«ای بهلول! من در کنار مادرم بودم؛ او را دیدم که می‌خواست برای پختن غذا، چند قطعه هیزم ضخیم را زیر اجاق روشن کند، ولی آنها روشن نمی‌شد تا آن که مادرم مقداری هیزم باریک و کوچک را روشن کرد و سپس آن هیزم‌های بزرگ و ضخیم به وسیله آنها روشن گردید.» و در پایان فرمود: «گریه من از این جهت است که مبادا ما جزئی از آن هیزم‌های ریز و کوچک دوزخیان قرار گیریم!»^۱

۱. طبسی، حیاة الامام العسکری علیه السلام، ص ۱۱۳

حوادث دوران

نقش آفرینی مادر امام عسکری علیه السلام در تاریخ زندگانی خود مهم است. در طول زندگی ایشان، حوادث گوناگونی به وجود آمد. نظیر توطئه‌های خلیفه عباسی و عوامل حکومتی بر علیه اهل بیت که ایشان را در این دوران می‌توان زینب دوران دانست. زندگی سوسن، هم‌زمان با هشت خلیفه عباسی بود که به شیوه‌های مختلف و خاص بر اهل بیت و شیعیان فشار سیاسی و روانی وارد می‌کردند. این خلفا عبارت بودند از: (معتصم ۲۱۸ - ۲۲۷ ق)، (وائق ۲۲۷ - ۲۳۲ ق)، (متوکل ۲۳۲ - ۲۴۷ ق)، (منتصر ۲۴۷ - ۲۴۸ ق)، (مستعین ۲۴۸ - ۲۵۱ ق)، (معتز ۲۵۱ - ۲۵۵ ق)، (مهدی ۲۵۵ - ۲۵۶ ق)، (معتضد ۲۵۶ - ۲۷۹ ق)

الف: نقش بانو در دوران امامت همسر

هر از چندگاهی، امام هادی علیه السلام مورد شکنجه جسمی و روحی قرار می‌گرفت و گزارش‌های غم‌انگیزی، مبنی بر غارت اموال شیعیان، حبس، شکنجه و شهادت اصحاب نیز قلب رئوف امام را به شدت آزار می‌داد. بی‌گمان، سوسن به

۱. شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، ج ۲، ص ۴۳۹. ۴۳۲؛ زندگانی عسکرتین علیه السلام، ج ۲، ص ۱۲۱.

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

عنوان بانوی این خانه و شریک زندگی، با غم‌های شوهرش مغموم و هم درد می‌شد.

حَدِيث، شاهد هجوم ناگهانی به خانه اش و تفتیش منزلش در مدینه توسط کارگزاران دستگاه خلافت است. این فشار روانی زیاد بر خانواده نیازمند مدیریت بحران است که توسط مادر به عنوان مسئول امور خانه صورت می‌گرفت. بیش تر اتفاقات ناگوار و حوادث سخت در دوران متوکل و معتمد رخ داد. تا زمان متوکل و هنگام تولد امام حسن عسکری علیه السلام فضای نسبتاً مناسبتری برای اهل بیت و شیعیان وجود داشت، اما از عصر متوکل با وجود عبیدالله بن یحیی بن خاقان که در رفتار ضدعلوی شهرت داشت، دوران دشواری آغاز گردید.^۱

روزی به متوکل گزارش دادند، در منزل امام هادی علیه السلام سلاح و نامه‌هایی از شیعیانش وجود دارد. وی به سربازان خود دستور داد بدون اطلاع قبلی به منزل امام حمله برند. وقتی وارد خانه شدند، امام را در اتاقی دیدند که امام روی زمین نشسته و لباسی پشمینه بر تن کرده و روپوشی بر سر انداخته

۱. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۴۷۸.

بودند و آیاتی از قرآن در مورد وعد و وعید تلاوت می‌کردند. ایشان را با همان حالت نزد متوکل آوردند. بی شک در این موقعیت، همسر امام در خانه حضور داشته و مشاهده چنین رفتارهای ناپسند برای وی بسیار زجرآور بوده است.

منابع تاریخی در این زمینه ساکت مانده و اطلاعات جزئی به دست نمی‌دهند اما با کنار هم قرار دادن گزارش‌ها و تصویرسازی درست می‌توان جزئیات را دریافت. برای ترسیم حرمت شکنی خلفای عباسی، همین کفایت می‌کند که در ادامه ماجرای دستگیری امام هادی علیه السلام گفته شده متوکل ملعون جام شرابی در دست داشت، آن حضرت را در کنار خود جای داد و به او تعارف کرد. امام عذر خواست و فرمود: «گوشت و خون من تا به حال با شراب آلوده نشده است». متوکل از امام علیه السلام خواست شعری بخواند که او را به وجد و نشاط آورد. امام فرمود: «کمتر شعری خوانم»، اما به اصرار او، شعری درباره معاد خواند و حال و هوای مجلس را دگرگون نمود.^۱ در مجموع برای بانو حدیث در عصر امام هادی علیه السلام نقش‌هایی مانند ایفای نقش همسری در اوضاع دشوار سیاسی تحت نظارت شدید دستگاه حاکم عباسی؛ نگاه داری امام

۱. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱۸، ص ۱۹۹؛ ابن کثیر، البداية و النهایة، ج ۱۱، ص ۱۵.

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

عسکری علیه السلام حفظ اسرار خاندان امامت؛ حفظ آرامش هنگام دستگیری امام هادی علیه السلام و مسائل برون خانوادگی؛ مدیریت بحران در مسائل درون خانوادگی (مسائل فرزندش جعفر) را برشمارد.

یکی دیگر از حوادث این دوران رحلت فرزند است. سید محمد در ۲۹ جمادی الثانی سال ۲۵۲ قمری دو سال قبل از شهادت امام هادی علیه السلام رحلت کرد. قطعاً از دست دادن فرزند غم بزرگی بر دل مادر می‌نشاند. این بانو با از دست دادن این فرزند دچار این مصیبت شد. اما مهم‌ترین حادثه سخت در زندگی این بانو، شهادت همسر است. در سال ۲۵۴ قمری امام هادی علیه السلام توسط دشمنان مسموم و به شهادت می‌رسد. قطعاً این مصیبت، قلب بانو را جریحه دار نمود. گروه بسیاری از مردم و مقامات کشوری و لشکری برای عادی جلوه دادن شهادت امام در مراسم تشییع شرکت کرده‌اند.^۱ و این مصیبت جانسوز را به بازماندگان حضرت، به ویژه همسرش تعزیت می‌دهند. اما آنچه که باعث تسلای دل این بانوی سوگمند است؛ تلاوت قرآن، دعا، خاطرات شیرین زندگی، زیارت آرامگاه امام و نگریستن به چهره تابناک فرزندش امام حسن عسکری علیه السلام می‌باشد.

۱. شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، ج ۲، ص ۴۴۱

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

ب: نقش بانو در دوران امامت فرزند

حضرت سوسن در زمان زندانی شدن فرزند (امام عسکری علیه السلام) هم نقش مهمی در حیات شیعیان داشتند. یعنی با وجود غم و غصه، مدیریت بیت امام را بر عهده داشتند. امام حسن عسکری علیه السلام در دوران ۶ ساله امامت اش حداقل سه مرتبه (و به قولی تا ۴ مرتبه) در زندان بوده است گزارش زندان های حضرت چنین است:

سال	ماه	خلیفه	زندانبان	سرتاجام
۲۵۴	ذی حجه	معتز	صالح بن وصیف	
۲۵۵	ماه جمادی و رجب	معتز	صالح بن وصیف	آزادی بواسطه قتل معتز
۲۵۶	رجب	مهتدی		آزادی بواسطه قتل مهتدی
۲۵۹	ذی قعدة ذی حجه	معتمد	نحریر خادم	آزادی به واسطه نیاز به نماز باران

درباره این که امام در پایان سال ۲۵۴ ق در زندان بوده

گزارش‌هایی وجود دارد. و زندانی بودن امام در ماه جمادی و رجب سال ۲۵۵ شکی نیست. لذا چنانچه این دو مرحله زندانی شدن، متصل و ممتد بوده باشد امام ۸ ماه زندانی بودند. در نتیجه امام در بیشتر دوران حمل امام مهدی علیه السلام در زندان است و همسرش این ایام را به تنهایی سپری نموده است. و احتمال می‌رود که موقتاً آزاد شده و دوباره در نیمه سال ۲۵۵ به زندان افتاده باشند که در این صورت تعداد زندان‌های امام ۴ مرتبه باشد.

از نکات دیگر مرتبط با زندان‌های امام این است که: زندان‌های سه‌گانه به بهانه‌های مختلف (از جمله شورش‌های زیدیه) صورت گرفت ولی هدف اصلی و پنهانی ممانعت از ولادت موعود بوده است. جدیت خلفای عباسی در جلوگیری از تولد موعود از طریق راهبرد زندانی سازی امام و جدا سازی از بانوان منزل، در نهایت به قتل دو خلیفه به بهانه‌های سطحی و ساده منجر شده است.

زندانبانان امام در هر دوره خشن‌ترین افراد بوده تا بدان حد که تنها یک مورد اثر پذیری از امام بر زندانبانان گزارش شده است و در همه موارد زندانی شدن امام، جمعی از شیعیان و خصوصاً ابوهاشم جعفری هم زندانی پیوسته امام است. ضمن آن که از زندانی شدن دیگر شیعیان هم به صورت

مستقل گزارش هایی ارائه شده است.^۱

یکی از جریانات در زندان، موردی است که عیسی بن صبیح نقل کرده است: امام حسن عسکری علیه السلام در زندان بر ما وارد شد و من او را می شناختم. به من گفت: ۶۵ سال و یک ماه و دو روز داری. من به همراه خود کتاب دعایی داشتم که بر آن تاریخ تولدم بود و در آن نگریستم، دیدم همان گونه است که او می گوید. و به من گفت: آیا فرزندی روزیت شده است؟ گفتم: نه. فرمود: خدایا! به او فرزندی روزی کن که بازوی او باشد و چه خوب بازویی است فرزند! سپس به این شعر تمسک کرد:

هرکس که دارای بازویی است حق پایمال شده اش را در خواهد یافت، خوار کسی است که بازویی ندارد.
گفتم: آیا شما فرزندی دارید؟ فرمود: اکنون، خیر، اما به خدا قسم به زودی فرزندی خواهم داشت که زمین را از داد و عدل پر خواهد کرد.^۲

۱. رضایی، اطلس مهدویت، ص ۱۳۵

۲. راوندی، الخراج ج ۱، ۴۷۸: عَنْ عَيْسَى بْنِ صَبِيحٍ قَالَ دَخَلَ الْحَسَنُ الْعَسْكَرِيَّ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَيْنَا الْحَبَسَ وَ كُنْتُ بِهِ عَارِفًا فَقَالَ لِي: لَكَ خُمْسٌ وَ سِتُونَ سَنَةً وَ شَهْرٌ وَ يَوْمَانِ. وَ كَانَ مَعِيَ كِتَابٌ دُعَاءٍ عَلَيْهِ عَلَيْهِ تَارِيخُ مَوْلِدِي وَ إِنِّي نَظَرْتُ فِيهِ فَكَانَ كَمَا قَالَ. وَ قَالَ هَلْ رُزِقْتَ وَ لَدَا قُلْتُ لَا. فَقَالَ: اللَّهُمَّ ارْزُقْهُ وَ لَدَا يَكُونُ لَهُ عَضُدٌ فَنِعْمَ الْعَضُدُ الْوَلَدُ ثُمَّ تَمَثَّلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ كَانَ ذَا عَضُدٍ يُدْرِكُ ظِلْمَتَهُ إِنَّ الدَّلِيلَ الَّذِي لَيْسَتْ لَهُ عَضُدٌ. قُلْتُ: أَلَيْكَ وَ لَدَا؟ قَالَ: إِي وَ اللَّهُ سَيَكُونُ لِي وَ لَدَا بِمِلْءِ الْأَرْضِ قِسْطًا وَ عَدْلًا فَأَمَّا الْآنَ فَلَا.

آغاز امامت فرزند

با آغاز امامت امام حسن عسکری علیه السلام مرحله سرنوشت سازی شکل گرفت؛ زیرا براساس روایات متواتر، جانشین و اوصیای پیامبر صلی الله علیه و آله دوازده نفر می‌باشند. و اینک یازدهمین حجت الهی، پیشوایی امت اسلام را بر عهده دارد. این موضوع، برای شیعه نویدبخش تولد امام مهدی علیه السلام بوده و در نقطه مقابل آن، گروه‌های باطل و ستمگر را دچار وحشت نموده است؛ لذا عوامل حکومتی بیش از گذشته به توطئه، مراقبت و جاسوسی می‌پردازند. امام عسکری می‌فرماید: «بنی امیه و بنی العباس به دو علت، شمشیرهای شان بر روی ما کشیده بود: اول: آن‌ها به خوبی می‌دانستند که در حکومت و خلافت حقی نداشته، بنابراین از ادعای ما در خلافت هراس داشتند. دوم: آن‌ها با توجه به روایات متواتر، فهمیده بودند که نابودی سلطنت ظالمانه به دست «قائم» ما می‌باشد و شک داشتند که خودشان از حکام ظالم می‌باشند، به همین جهت تمام تلاش خود را در جهت کشتن اهل بیت پیامبر و از بین بردن نسل او به کار گرفته بودند تا شاید از ولادت «قائم» جلوگیری کرده و یا در صورت تولد، او را به شهادت برسانند.

پس خداوند ابا داشت تا امرش را برای احدی از آن ظالمان بر ملا سازد و خداوند نورش را به سرانجام می‌رساند گرچه کافران ناخوشایند باشند»^۱

سید بن طاووس در این باره می‌نویسد:

سه نفر از پادشاهان زمان حضرت عسکری علیه السلام خواستند او را به قتل برسانند، چون شنیده بودند که امام مهدی علیه السلام از صلب او خواهد بود و چندین بار او را به زندان انداختند.^۲

شیخ عباس قمی نیز می‌گوید:

«از روایات استفاده می‌شود که حضرت عسکری علیه السلام بیشتر اوقات، محبوس و از معاشرت، ممنوع بود و پیوسته به عبادت خدا اشتغال داشت.»^۳

حتی حضرت را مجبور به رفتن دارالخلافه، در دو روز هفته روزهای دوشنبه و پنجشنبه نموده بودند.^۴ که براحتی، می‌توان وضعیت روحی و ذهنی مادر امام را به خوبی دریافت، این بانوی جلیل‌القدر در این رخدادها، لحظات زندگی را

۱. کورانی، معجم احادیث الامام المهدی، ج ۶، ص ۲۵.

۲. شیخ عباس قمی، زندگانی رهبران اسلام (انوار الهیة)، ص ۳۴۸.

۳. همان، ص ۳۴۷.

۴. شیخ طوسی، کتاب الغیبه، ص ۱۳۹: وَكَانَ يَرْكَبُ إِلَى دَارِ الْخِلَافَةِ بِسَرْمَنْ رَأَى فِي كُلِّ اثْنَيْنِ وَخَمْسِينَ.

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

چگونه گذرانده و نسبت به افراد خاندان عسکری و شیعیان، چه مدیریت و برنامه ای را به اجرا درآورده است.

تولد امام مهدی

برای یک مادر، شیرین ترین خاطره زندگی، مراسم ازدواج فرزند و تولد نوادگان می باشد. سوسن در زندگی اش به این آرزو رسید؛ ازدواج بهترین پسرش امام حسن علیه السلام با دختری شایسته و ممتاز؛ از خاطرات زیبای این بانو است.

بی شک سوسن همانند دیگر افراد خاندان بنی هاشم، برای تولد آخرین حجّت الهی لحظه شماری می کرد؛ اما رفت و آمد مأموران و زنان جاسوس، موجی از نگرانی را در دل های بنی هاشم و شیعیان پدیدار ساخته بود. با این وجود، در نیمه شعبان سال ۲۵۵ قمری امام مهدی علیه السلام دیده به جهان گشود.

سوسن در هنگام ولادت نوه اش در شهر سامرا و در خانه فرزند و عروسش حضور نداشت. با بررسی روایات، متوجه می شویم که نامی از وی در این ماجرا بیان نشده است و حکیمه عمّه امام عسکری علیه السلام نیز در پاسخ به برخی از شیعیان پیرامون ولادت حضرت مهدی علیه السلام بیان نموده است: «امام عسکری علیه السلام به مادرش نامه نوشت و او را از

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری ؑ

ولادت امام مهدي ؑ خبردار نمود.»^۱

۱. شيخ صدوق، كمال الدين، ج ۲، ص ۱۷۸: كتب الى امه يعلمها بولاده القائم ؑ.

تسلای دل

از آنجا که هر روز فشارها و تهدیدهای حکومت بنی عباس نسبت به حضرت عسکری علیه السلام افزایش پیدا می کرد، امام نیز حوادث آینده (حبس و شهادت) را برای برخی از افراد خانواده و اصحاب، بیان می نمود که در این میان، ایجاد آمادگی قلبی مادر در اولویت بوده است. سوسن نقل می کند: یک روز در سال ۲۶۰ ابو محمد به من فرمود: «سوزشی در دلم (بر اثر زهر) پدید می آید، می ترسم رنج و سختی به من برسد. اما در صورت سالم ماندن، (قضا و قدر الهی) در سال ۲۷۰ محقق خواهد شد.»

باشنیدن این پیشگویی، بیتابی کرده و گریستم. در این موقع، به من فرمود: (ای مادر!) بیتابی مکن؛ زیرا از تحقق امر خداوند، چاره ای نیست!

پس از این، نگریستن به جمال نورانی فرزند و تصوّر

۱. صفار، بصائر الدرجات ص ۴۸۲: رَعْنُ أُمِّ أَبِي مُحَمَّدٍ قَالَتْ قَالَ لِي أَبُو مُحَمَّدٍ يَوْمًا مِنَ الْأَيَّامِ تُصِيبُنِي فِي سَنَةِ سِتِّينَ حَرَارَةٌ أَخَافُ أَنْ أَنْكَبَ فِيهَا نَكْبَةً فَإِنْ سَلِمْتُ مِنْهَا قَالِي سَنَةِ سَبْعِينَ قَالَتْ فَأَظْهَرْتُ الْجُرْعَ وَبَكَيْتُ فَقَالَ لِي لَا بُدَّ لِي مِنْ وُقُوعِ أَمْرِ اللَّهِ فَلَا تَجْزَعِي فَلَمَّا أَنْ كَانَ أَيَّامُ صَفَرٍ أَخَذَهَا الْمُقِيمُ الْمُفْعِدُ وَجَعَلَتْ تَقُومُ وَتَتَّقَعُدُ وَتَخْرُجُ فِي الْأَحْيَاءِ إِلَى الْجَبَلِ تُجَبِّسُ الْأَحْبَابَ حَتَّى وَرَدَ عَلَيْهَا الْحَبْرُ.

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

حادثه، دل مادر را می‌سوزاند و در این میان، ایمان به وعده الهی، مرهم همیشگی غم‌های او بود.

در آستانه فراق

امام حسن عسکری علیه السلام قبل از فرا رسیدن سال شهادت، جهت ایمن ساختن خانواده و حفظ جان امام مهدی علیه السلام اموری را به انجام رسانید. از برخی روایات برمی آید که امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف مدتی پیش از شهادت پدر بزرگوارش، به سبب ایمن ماندن از شر معتمد عباسی، به همراه «حدیث»، مادر امام عسکری علیه السلام، به مدینه فرستاده شدند.^۱ این نقل را روایتی از ابو هاشم جعفری نیز تأیید می کند. وی هنگامی که از امام عسکری علیه السلام پرسید: پس از وفات، سراغ جانشین شما را در کجا باید گرفت امام علیه السلام پاسخ داد: «در مدینه».^۲

در این باره، احمد بن اسحاق نقل می کند که به محضر امام علیه السلام شرفیاب شده و آن حضرت در خصوص شهادتش، وقوع فتنه ها و استمرار امامت، مطالبی را بیان فرمود. وی در ادامه می گوید: آن حضرت در سال ۲۵۹ قمری، مادر را به حج فرستاد و به او خبر داد که در سال ۲۶۰ شهادت اتفاق می افتد. آنگاه امام مهدی علیه السلام را طلب نمود و ایشان را وصی

۱. مسعودی، اثبات الوصیة، ص ۲۴۷ - ۲۴۸.

۲. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۳۲۸.

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

خود گردانید و مواریث امامت را به وی تسلیم کرد. و مادر با حضرت صاحب علیه السلام همگی به مکه مشرف شدند؛ در حالی که «ابوعلی احمد بن محمد بن مطهری» عهده دار و متولی مایحتاج آنها و وکیل حضرت بود.^۱ این کاروان کوچک اما مهم در یکی از منازل بین راه، توقف کرده بودند که گروهی به آنها رسیده و خبر دادند: «به سبب کمی آب و شدت خوف، بسیاری از مردم در راه مانده و در حال برگشتن هستند.»

ابوعلی مطهری نقل می‌کند: من از منطقه «قادسیه» نامه ای برای امام حسن عسکری علیه السلام نوشتم، مبنی بر اینکه: کاروان‌های حج منصرف شده‌اند و من نیز به واسطه ترس از عدم دسترسی به آب، رفتن به حج را صلاح نمی‌دانم. آن

۱. مسعودی، اثبات الوصیه، ص ۲۴۷، مجلسی، بحارالانوار، ج ۵۰، ص ۳۳۵؛
عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ مَضْلَمَةَ قَالَ دَخَلْتُ عَلَى أَبِي مُحَمَّدٍ فَقَالَ لِي يَا أَحْمَدُ مَا كَانَ خَالِكُمْ فِيمَا كَانَ النَّاسُ فِيهِ مِنَ الشَّكِّ وَالِازْتِيَابِ قُلْتُ لَنَا وَرَدَ الْكُتَابُ بِحَبْرِ مَوْلِدِ سَيِّدِنَا لَمْ يَبْقَ مِنَّا رَجُلٌ وَلَا امْرَأَةٌ وَلَا غُلَامٌ بَلَغَ الْفَهْمِ إِلَّا قَالَ بِالْحَقِّ قَالَ أَمَا عَلِمْتُمْ أَنَّ الْأَرْضَ لَا تَحُلُو مِنْ حُجَّهِ اللَّهِ تَعَالَى ثُمَّ أَمَرَ أَبُو مُحَمَّدٍ وَالِدَتَهُ بِالْحَجِّ فِي سَنَةِ تِسْعٍ وَخَمْسِينَ وَمِائَتَيْنِ وَعَرَفَهَا مَا يَنَالُهُ فِي سَنَةِ سِتِّينَ ثُمَّ سَلَّمَ الْإِسْمَ الْأَعْظَمَ وَالْمَوَارِيثَ وَالسَّلَاحَ إِلَى الْقَائِمِ الصَّاحِبِ عَ وَخَرَجَتْ أُمُّ أَبِي مُحَمَّدٍ إِلَى مَكَّةَ وَفِيضَ فِي شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ سَنَةَ سِتِّينَ وَمِائَتَيْنِ وَذُفِنَ بِسَرِّ مَنْ رَأَى إِلَى جَانِبِ أَبِيهِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمَا وَكَانَ مِنْ مَوْلِدِهِ إِلَى وَقْتِ مُضِيِّهِ تِسْعَ وَعِشْرُونَ سَنَةً».

حضرت در نامه اش فرموده بود: «ان شاء الله؛ بروید. چرا که به خواست خداوند، ترس و خطری متوجه شما نخواهد بود.»^۱ مادر بزرگ، عزیزترین کودک را در آغوش گرفته و رهسپار حرم امن الهی می شود و به مناسک حج می پردازد! اما بر اساس صلاحدید و سفارش فرزندش بعد از اتمام حج، به مدینه می رود تا در کنار مرقد پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه بقیع عَلَيْهِمُ السَّلَام وظائف محوله را به خوبی انجام دهد.

شما وقتی فاصله زمانی میان پایان اعمال حج و شهادت امام عسکری عَلَيْهِ السَّلَام را محاسبه کنید. این زمان کمتر از سه ماه است که احتمال بسیار قوی یکی از علت های دور کردن امام مهدی عَجَّلَ اللهُ تَعَالَى فُرُجَهُ الشَّرِيفَ از سامرا، حفاظت از ایشان در ایام به شهادت رسیدن امام عسکری عَلَيْهِ السَّلَام است که با آشفتگی های اجتماعی و حساسیت های حکومت همراه بود.

۱. الارشاد ج ۲ ص ۳۲۲: عَنْ أَبِي عَلِيٍّ الْمُطَهَّرِيِّ أَنَّهُ كَتَبَ إِلَيْهِ مِنَ الْقَادِسِيَّةِ يُعَلِّمُهُ انْصِرَافَ النَّاسِ عَنِ الْمُضِيِّ إِلَى الْحَجِّ وَ أَنَّهُ يَخَافُ الْعَطَشَ إِنْ مَضَى فَكَتَبَ عَ امْضُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْكُمْ إِنْ سَاءَ اللَّهُ فَضَى مَنْ بَقِيَ سَالِمِينَ وَ لَمْ يَجِدُوا عَظْمًا.

اختلاف با جعفر

بعد از شهادت امام عسکری علیه السلام فتنه جعفر برادر آن حضرت آغاز شد. وی با شگردهای گوناگون، مدّعی امامت شد. در این راستا، برخی از کارگزاران بنی عبّاس و افراد لاابالی و اوباش نیز به ترویج و تبلیغ ادعای جعفر پرداختند و با ادّله دروغین و جلسات مستمر، مسأله امامت وی را بسترسازی و تقویت می‌کردند.

جعفر در مجالس عزاداری، خود را به عنوان وصی و جانشین برادرش قلمداد نمود و متأسفانه گروهی از مردم نیز دچار انحراف شدند.

جعفر، اموال و میراث امام علیه السلام را نیز تصاحب کرد و نسبت به افراد خاندان عسکری و شیعیان، ستم‌ها و محدودیّت‌هایی روا داشت؛ به گونه ای که بسیاری از آنها پراکنده شده و مخفیانه زندگی می‌کردند.^۱

هنوز مدّت زیادی از شهادت امام عسکری علیه السلام نگذشته بود که این خبر به مردم مدینه رسید و بنی هاشم و شیعیان در شهادت امام خود، سوگوار شده و مصیبت وارده را به مادر

۱. محمدجواد طبسی، حیاة الامام العسکری علیه السلام، ص ۴۳۴

حَدِيث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

آن حضرت تعزیت گفتند. در نتیجه امّ ابی محمّد برای زیارت قبر مطهر فرزندش و خاموش کردن فتنه هایی که به وجود آمده بود، فوراً به جانب عراق رهسپار شد. وی بعد از رسیدن به سامزّا و شنیدن تمام وقایع و مشاهده عملکرد منفی جعفر، در یک اقدام شجاعانه اعلام نمود که: «من، وصیّ پسرم حسن بن علی هستم و به عنوان وارث، می خواهم حَقّم را بگیرم»

جعفر و پیروانش برای باطل کردن این ادّعا، از هیچ تلاشی فروگذار نکردند، متقابلاً این بانوی خردمند و شجاع هم برای اثبات حقّ خود، به دادگاه می رود و در نتیجه، قاضی القضاة پایتخت نیز به نفع وی حکم صادر نمود.^۱

با ورود مادر امام عسکری علیه السلام به سامزّا، نور امید در دل های شیعیان پرفروغ تر شده و فضای ابهام آلود و خفقان نیز آرام، آرام، به وضعیّت عادی برمی گشت.

در جریان «تقسیم میراث»، جعفر از دادن سهم مادرش امتناع می کرد و خود را تنها وارث امام عسکری علیه السلام معرفی می نمود؛ در همین هنگام بود که امام مهدی علیه السلام آشکار شده

۱. محمدجواد طبسی، حیاة الامام العسکری علیه السلام، ص ۴۳۴

و خطاب به عمویش فرمود: «ای جعفر! برای چه متعزّض حقوق من می شوی»^۱

بعد از ثبوت وصی بودن حضرت سوسن و صدور حکم قضائی، محبوبیت و قدرت جعفر نیز دچار کاهش و زوال شد و با ولخرجی هایش کار را به جایی رساند که تمام دارایی هایش را به مصرف رساند و به فلاکت رسید. در این موقعیت، مادر حکیم و مهربان، چتر حمایتی خود را بر زندگی فرزند مغرور و خطاکارش می گستراند تا زمینه «بازگشت و توبه» را برای وی فراهم سازد.

هنگامی که جعفر دستش از مال دنیا تھی شد، این بانو متکفل جمیع مخارج خانواده او گردید؛ زیرا جعفر کارش به جایی رسیده بود که تگّه نانی هم برای رفع گرسنگی نداشت لذا مادر، گندم، آرد، گوشت، پوشاک، مایحتاج و حتّی علوفه حیواناتش را نیز تأمین کرد.^۲

۱. شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۱۱۵ و ۱۱۶؛ محلاتی، ریاحین الشریعه، ج ۳، ص ۲۴.

۲. محلاتی، ریاحین الشریعه، ج ۳، ص ۲۵.

پناه شیعیان

امام عسکری علیه السلام مادرش **حَدِيث** را وصی و متولی خود کرده بود. لذا این بانو در آن عصر زینب دوران است. شیخ طوسی می‌نویسد: آن حضرت، مادر خود را وصی قرار داد تا تولد فرزندش مخفی بماند. شیخ طوسی در ادامه می‌گوید نظیر آن را امام صادق علیه السلام برای در امان ماندن فرزندش موسی بن جعفر علیه السلام انجام داد و پنج نفر را وصی خود معرفی کرد که از جمله آنان حمیده بَرَبْرِيه^۱ بود.^۲

حضرت **حَدِيث** و حکیمه علیهما السلام در یک اقدام هماهنگ، مدیریت این بحران را عهده دار شده و در گفتگوها و احوال جویها، تولد و امامت حضرت مهدی علیه السلام را تبلیغ و ترویج می‌کردند. احمد بن ابراهیم می‌گوید:

من در سال ۲۶۲ قمری در مدینه نزد حکیمه دختر امام جواد علیه السلام و خواهر امام هادی علیه السلام رفتم و از پشت پرده با وی سخن گفتم و سؤالات دینی را پرسیدم. بین من و عمّه امام عسکری علیه السلام گفت و گویی این گونه صورت گرفت:

۱. همسر امام صادق علیه السلام و مادر امام کاظم علیه السلام است که قبر مطهرش در مشربیه ام ابراهیم واقع در منطقه العوالی در شرق قبرستان بقیع و در نزدیکی قبر نجمه مادر امام رضا علیه السلام قرار دارد.
۲. شیخ طوسی، کتاب الغیبه، ص ۱۰۸.

حدیث مادر امام حسن عسکری علیه السلام

برایم بفرمایید که امروزه، شما به امامت چه کسی معتقد هستید؟

پسر حسن بن علی علیه السلام که نامش محمد است. خداوند، مرا فدای شما گرداند! آیا شما ایشان را دیده اید یا خبرش را شنیده اید؟ من شنیده ام؛ چرا که امام عسکری علیه السلام در نامه ای به مادرش موضوع ولادت و امامت پسرش را خبر داده است. اکنون، آن کودک کجاست؟ پنهان می باشد (زیرا جانش از سوی حکومت عباسی، در معرض خطر است).

پس اکنون شیعیان به چه شخصی پناه ببرند؟ به مادر بزرگش، مادر امام عسکری علیه السلام. یعنی الآن من باید به کسی اقتدا کنم که وصی او، یک خانم می باشد!؟

آری! شما در این شرایط، به شیوه امام حسین علیه السلام عمل کنید؛ چرا که آن حضرت در ظاهر، خواهرش «زینب» را به عنوان وصی انتخاب کرده بود، در حالی که زینب هر آنچه امام سجاد علیه السلام از علم الهی بیان می فرمود، انجام می داد و گفتار و رفتار وی، مستند به دانش حضرت بود و فلسفه این کار، حفاظت از وجود مقدس امام سجاد علیه السلام بود.

راوی در ادامه می گوید: حکیمه به من فرمود: همانا تو جزو محدثان هستی! مگر شما گروه راویان، این حدیث

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری علیه السلام

را نقل نمی‌کنید که: «إِنَّ التَّاسِعَ مِنْ وُلْدِ الْحُسَيْنِ علیه السلام يُقَسَّمُ مِيرَاثُهُ وَهُوَ فِي الْحَيَاةِ؛ به درستی نهمین فرزند از نسل امام حسین علیه السلام (حضرت مهدی علیه السلام) میراث و اموالش بین بستگانش تقسیم می‌شود، در حالی که وی زنده است.»^۱

بنابراین پرده ای از عظمت این بانو «مَفَزَعُ الشَّيْعَةِ» بودن اوست؛ یعنی در آغاز غیبت صغرا ملجأ و پناه شیعه بود. زنی در سن قریب به پنجاه سالگی که شیعیان سامرا هر مشکلی برایش پیش می‌آمد، به این خانم عرضه می‌داشتند.

۱. شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۵۰۷. «إِتِّكَمَ قَوْمُ أَصْحَابِ أَخْبَارِ أَمَّا رَوَيْتُمْ أَنَّ التَّاسِعَ مِنْ وُلْدِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ علیه السلام يَقْسَمُ مِيرَاثَهُ وَهُوَ فِي الْحَيَاةِ».

عروج

در سال‌های آغازین غیبت صغرا شهر سامرا و خانه امام عسکری علیه السلام مورد توجه شیفتگان حضرت مهدی علیه السلام بود؛ به گونه ای که این بانو، دستورات نوه گرانقدرش را اجرا نموده و موضوع ولادت، غیبت و ظهور امام دوازدهم علیه السلام را برای برخی از شیعیان بیان می‌کرد. اما چند سالی از شهادت امام عسکری علیه السلام سپری نشده بود که آن بانوی گرامی بیمار گردید و آثار رحلت در وجودش پدیدار شد. از این رو، وصیت نمود کنار آرامگاه شوهر و پسرش، حضرت عسکریین علیه السلام به خاک سپرده شود. سرانجام سوسن چشم از جهان بست و روحش به ملکوت اعلی پیوست. براساس روایت احمد بن ابراهیم - که در سال ۲۶۲ ق. نزد حکیمه خاتون آمده و ایشان، پناهگاه شیعه را «جده» معرفی کرده است، تاریخ رحلت این بانوی جلیل القدر، در سال ۲۶۲ قمری یا بعد از آن می‌باشد.^۱

مادر وصیت کرده بود در خانه خودش دفن شود.^۲ لذا آن روز سرزمین «سُرْمَن رَأَى» سوگوار و سیه پوش شد و امام زمان علیه السلام

۱. البته طبق نقل «کمال الدین» (تصحیح استاد علی اکبر غفاری، ص ۵۰۱)، گفت و گوی راوی با عمّه امام علیه السلام در سال ۲۸۲ قمری بود؛ از این رو، وفات مادر امام عسکری علیه السلام در همان سال یا بعد از آن می‌باشد.

۲. شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۴۴۲

در فقدان جدّه ارجمندش داغدار گردید. اما هنگام خاکسپاری، به ناگاه جعفر حاضر شد و در یک اقدام ناباورانه اعلام کرد: این مکان، خانه من است؛ او را اینجا دفن نکنید.

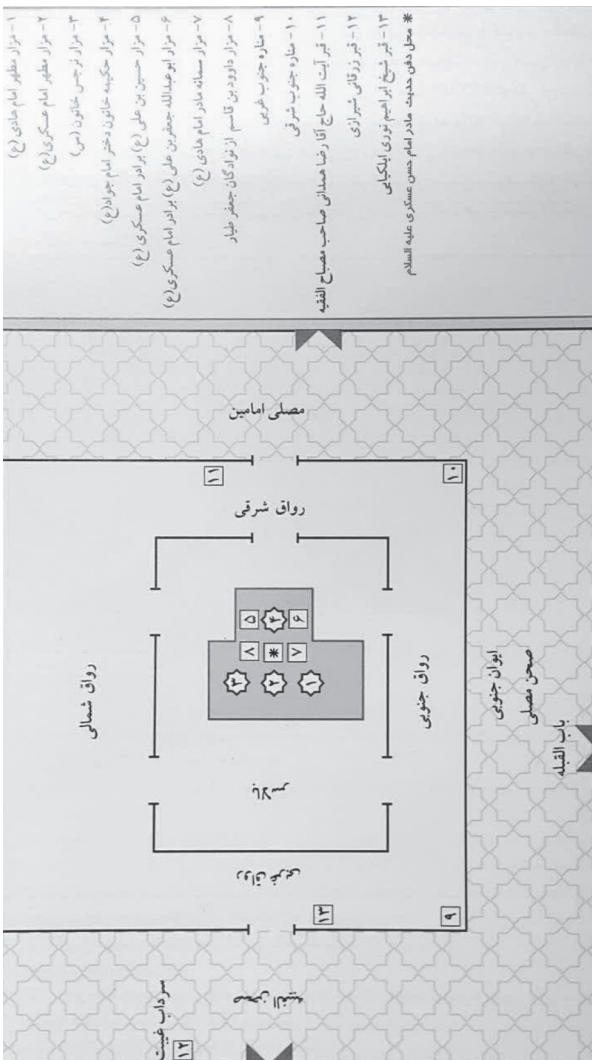
شیعیان به ویژه بنی هاشم با جعفر به گفت و گو پرداختند؛ اما وی همچنان مدّعی ملکیت بود و از دفن پیکر مطهر مادر جلوگیری می کرد. در همین هنگام، امام مهدی عليه السلام از بین جمعیت تشییع کننده عبور نموده و در مقابل جعفر کذاب ایستاد و فرمود: ای جعفر! اینجا، خانه تو است یا خانه من؟ آنگاه امام از دید حاضران پنهان شد.^۱

هرگاه سامرا مشرف شدید یادتان باشد: آرامگاه سه مادر در حرم عسکریین عليه السلام است. مادر امام هادی (سمانه) و مادر امام حسن عسکری (**حَدِيثُ**) و مادر امام مهدی (نرگس) مابقی قبور مطهر مادران امامان در مدینه منوره قرار گرفته است.^۲

۱. شیخ صدوق، کمال الدین، ج ۲، ص ۱۱۵: عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ صَالِحِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ قَنْبَرِ الْكَبِيرِ مَوْلَى الرِّضَاعِ قَالَ: خَرَجَ صَاحِبُ الرِّمَانِ عَلَي جَعْفَرِ الْكَذَّابِ مِنْ مَوْضِعٍ لَمْ يَعْلَمْ بِهِ عِنْدَ مَا تَنَازَعَ فِي الْمِيرَاثِ بَعْدَ مُضِيِّ أَبِي مُحَمَّدٍ فَقَالَ لَهُ يَا جَعْفَرُ مَا لَكَ تَعَرَّضَ فِي حُقُوقِي فَتَحَيَّرَ جَعْفَرٌ وَبِهِتَ ثُمَّ غَابَ عَنْهُ فَطَلَبَهُ جَعْفَرٌ بَعْدَ ذَلِكَ فِي النَّاسِ فَلَمْ يَرَهُ فَلَمَّا مَاتَتِ الْجَدَّةُ أُمُّ الْحَسَنِ أَمَرَتْ أَنْ تُدْفَنَ فِي الدَّارِ فَتَازَعَهُمْ وَقَالَ هِيَ دَارِي لَا تُدْفَنُ فِيهَا فَخَرَجَ فَقَالَ يَا جَعْفَرُ أَدَارُكَ هِيَ ثُمَّ غَابَ عَنْهُ فَلَمْ يَرَهُ بَعْدَ ذَلِكَ

۲. محلاتی، ریاحین الشریعه، ج ۳، ص ۲۴.

حَدِيثِ مادر امام حسن عسکری علیه السلام

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری ؑ

منابع

۱. ابن بابويه، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمة، تصحيح علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلاميه، تهران، ۱۳۵۹ ش.
۲. ابن شهر اشوب، رشيد الدين محمد بن علي، مناقب آل أبي طالب، قم جامعه مدرسين، ۱۴۳۰ ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بيروت، دار احياء التراث العربی بيروت، ۱۴۱۱ ق.
۴. ابن اثير، عزالدین، الكامل، بيروت، دارصادر، ۱۳۹۹ ق.
۵. احمدی، علی، مقاله «همسرو فرزندان امام هادی»، مجله فرهنگ کوثر،
۶. احمدی، محمد ابراهيم، مقاله «مادر امام»، مجله فرهنگ کوثر، ش ۷۰،
۷. اصفهانی، ابوالفرج، مقاتل الطالبیین، نجف، المكتبة الحيدرية، ۱۳۸۵ ق.
۸. خزعلي وديگران، قم، موسوعه الإمام الهادی موسسه ولی العصر ؑ للدراسات الاسلاميه، ۱۴۲۸ ق.
۹. قرشی، باقر شريف، تحليلی از زندگانی امام حسن عسکری ؑ، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا ؑ، ۱۳۷۱ ش.
۱۰. خصیبي، حسين بن همدان، الهداية الكبرى، مؤسسه البلاغ، بيروت، ۱۳۷۷ ش.
۱۱. خطيب بغدادی، احمد بن علی، تاريخ بغداد، چاپ مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت ۱۴۱۷ ق.
۱۲. ذهبی، تاريخ الاسلام، بيروت، دارالمعرفه، ۱۳۸۲ ق.
۱۳. رضایی، محمد، اطلس مهدویت، اصفهان، بنیاد مهدویت وآینده

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری عليه السلام

- پژوهی، ۱۳۹۲ ش.
۱۴. سحاب، ابوالقاسم، زندگانی عسکریین و تاریخچه سامرا، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۷۵ ش.
۱۵. شیخ طوسی، محمد بن حسن، به تحقیق عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ ق.
۱۶. شیخ مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، المؤتمر العالمی لالیفیه الشیخ المفید، قم، ۱۳۷۲ ش.
۱۷. صفار، محمد بن الحسن، بصائر الدرجات فی فضائل ال محمد، قم، مکتبه ایت الله مرعشی نجفی، دوم، ۱۴۰۴
۱۸. طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامه، تحقیق موسسه البعثه، تهران، اول، ۱۴۱۳ ق.
۱۹. طبسی، محمدجواد، حیاة الامام العسکری عليه السلام، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۲،
۲۰. طبیبی، ناهید، «مادران امامان شیعه و نقش سیاسی - اجتماعی آنان» فصلنامه بانوان شیعه، شماره ۶ و ۷، ۱۳۸۴ - ۱۳۸۵ ش.
۲۱. عاملی، محمد بن حسن، وسایل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه قم مؤسسه آل البيت ۱۴۰۹ ق.
۲۲. عطاردی، عزیزالله، مسند الامام العسکری ابو محمد الحسن بن علی عليه السلام، مشهد، کنگره جهانی حضرت رضا عليه السلام، ۱۴۱۰ ق،
۲۳. قطب راوندی، سعید بن هبة الله، الخرائج و الجرائح، قم، موسسة الامام المهدي، ۱۴۰۹ ق

حَدِيثُ مادر امام حسن عسکری عليه السلام

۲۴. قمی، شیخ عباس، زندگانی رهبران اسلام (انوار البهیة)، ترجمه سید محمد صفی، اسلامیة، تهران، ۱۳۶۰ ش
۲۵. قمی، شیخ عباس، منتهی الآمال فی تواریخ النبی و الآل، قم، دلیل ما، ۱۳۷۹ ش.
۲۶. کلینی، اصول کافی، ترجمه محمد باقر کمره ای، انتشارات اسلامیة، ۱۳۷۹ ش.
۲۷. کورانی و دیگران، معجم احادیث الامام المهدی عليه السلام، قم، موسسه معارف اسلامیة، اول ۱۳۸۶ ش
۲۸. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار عليهم السلام، تصحیح جمعی از نویسندگان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۲۹. مجلسی، محمد باقر، جلاء العیون: تاریخ چهارده معصوم عليهم السلام، تحقیق علی امامیان، سرور، قم، ۱۳۸۲ ش.
۳۰. مجموعه مقالات همایش بین المللی سیره و زمانه امام هادی عليه السلام (قم ۱۳۹۶ ش).
۳۱. محلاتی، ذبیح الله، ریاحین الشریعه در ترجمه بانوان دانشمند شیعه، دارالکتب الاسلامیه، تهران، بی تا.
۳۲. محلاتی، ذبیح الله، مآثر الکبراء فی تاریخ سامراء، المکتبه الحیدریه، قم، ۱۳۸۴ ش.
۳۳. مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیه للامام علی بن ابی طالب، انصاریان، قم، ۱۴۲۶ ق.
۳۴. مظفری (ورسی)، حیدر، مادران چهارده معصوم عليهم السلام، قم، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ ش.